

В'ячеслав Станіславський

**ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ
ТА ВСТУП ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
У ПРОТИСТОЯННЯ З ШВЕЦІЄЮ В НЕДРУКОВАНИХ
ЛИСТАХ ІВАНА МАЗЕПИ ЗА 1699-1700 РОКИ**

Завершенням масштабних воєнних дій Російської держави у війні з Туреччиною 1686-1700 рр. і укладенням перемир'я в січні 1699 р. Батурин продовжував виконувати завдання охорони своїх рубежів, пильного спостереження за південними сусідами, розвідки на прилеглих теренах та збору інформації про політику верхівки Туреччини, підвладних їй країн та інших держав, дії яких могли відобразитися на Україні. Все це було конче необхідним з огляду на те, що аж до укладення мирного договору зі Стамбулом зберігалася небезпека відновлення значних воєнних дій. Окремим завданням було забезпечення спокою на кордонах з Кримським ханством, а також дотримання миру з боку Запорозької Січі. А з підписанням миру потрібно було здійснити заходи по підготовці до передачі туркам захопленого в них у 1695 р. плацдарму на пониззі Дніпра. Звістка ж про завершення війни з Османською імперією стала сигналом Москві для початку протистояння зі Швецією. Тепер Військо Запорозьке спрямовувало свої сили на Північ і вже в 1700 р. взяло саму активну участь у воєнних діях разом з російськими частинами. Різних аспектів цих подій торкався український гетьман Іван Мазепа в своїх листах, фактичний матеріал яких пропонується в цій статті.

Отже, з жовтня 1698 р. по січень 1699 р. у містечку Карловац у Сербії працював міжнародний конгрес, який увінчався укладенням миру між державами — членами «Священної ліги» та Османської імперією. У ході переговорів Туреччина поставила перед Росією вимогу повернути Азов та дніпровські містечка, натомість московський посол вимагав у турків Керч. Питання про Азов та Керч були швидко залишені, як надмірні в претензіях сторін, а основні труднощі виникли в питаннях щодо приналежності дніпровських містечок. Цю проблему на конгресі вирішити не вдалося, тому 14 січня 1699 р. між Туреччиною та Росією було укладено двохрічне перемир'я, яке починалося з 25 грудня 1698 р.¹

Тим часом Мазепа продовжував приділяти особливу увагу ситуації на південних кордонах, зокрема, було необхідно дбати про забезпечення належної обороноздатності захопленого в 1695 р. нижньодніпров-

ського плацдарму. 15 березня 1699р.* в листі до Петра I гетьман писав про отримання царської грамоти з повідомленням про відправлення до нього жалування, призначеного таванським запорожцям на 1699 р. та з указом послати їм хлібні запаси з Переволочни. На це Мазепа повідомив, що в Переволочні мало запасів, бо вони витрачалися на інші потреби, а крім того багато їх було втрачено при перевезенні Дніпром з Києва. А хоча певна кількість борошна й збереглась, то виникало питання про його доставку, через розорення посполитих людей під час постійних військових переходів та необхідність платні за цю роботу козакам. Гетьман просив іншого царського указу щодо забезпечення таванських запорожців хлібними припасами, а також грошима, час на видачу яких також вже підходив. Він зазначав, що козаки будуть через це постійно надокучати, а минулого року вони хотіли покинути Тавань і йти на Січ. Тоді до Мазепа був присланий царський указ, аби він писав до кошового отамана і всього Війська, переконуючи їх залишатися на Тавані і сподіватися на прещедру монаршу милість². Однак сумнівно, що росіяни допомогли в питанні доставки, оскільки вже наприкінці квітня гетьман писав до прилуцького полковника, уточнюючи розпорядження про виділення підвід для перевезення борошна до Січі й Тавані. Причому йшлося про можливість замість цього виділити гроші, отримані з орендних зборів³.

З питання надіслання до них належних грошей, зібраних минулого року з перевозу у Переволочній, а також борошна, яке звичайно присилалося, запорожці зверталися до Мазепа ще й 4 травня. Це треба було зробити, поки зібране на Січі військо не порозходилося і було готове до воєнних справ, зокрема, по обороні Тавані й Кизикермена⁴.

6 квітня Мазепа отримав царську грамоту з повідомленням про двохрічне перемир'я з султаном, а 10 квітня датовано його лист до Петра I. У ньому гетьман зазначав, що після свята Воскресіння оголосить про перемир'я генеральній старшині, полковникам і всім козацьким начальникам та товаришам, котрі будуть в Батурині, щоб про новину стало відомо всьому населенню⁵.

Вже незабаром — 75 квітня 1699р. Мазепа писав Петру I, що оголосив генеральній старшині, полковникам та іншим урядникам, які приїхали до Батурина, про укладення перемир'я. Гетьман з усім Військом Запорозьким і українським народом висловлював вдячність за цю новину, а разом з тим просив особливого царського указу щодо заборони охочим людям ходити на воєнні промисли. Мазепа нагадав про минулі часи, коли люди з Запорозжя і прикордонних міст ходили у воєнні походи на турків

*Туті далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепа.

і татар під час миру Порти з Річчю Посполитою, чим провокували війни між цими державами. Пригадав також часи царя Федора Олексійовича, коли такі ж самовільні люди шкодили «бусурманам» та навіть грабували посланих з Москви з дарунками до хана. Гетьман був впевнений, що все це не припиниться й тепер, тому писав, що коли цар має намір твердо дотримуватися перемир'я, то потрібно відправити на Січ грамоту з грізною заборонаю, при якій був би направлений і гетьманський лист з умовляннями, аби запорожці не пускали під «бусурманські» помешкання жодного зі своїх товаришів. Мазепа запевняв, що в містах він сам може підтримати порядок, та інформував, що вже віддав накази полковникам і сотникам під страхом смертної кари стерегти того, аби ніхто не ходив на таку «своєволю». А в тому разі, коли б хто не виконав цього розпорядження, а потім ховався від покарання, то той би був покараний через свою сім'ю та маєтності⁶.

Передбачення гетьмана незадовго справилися. 8 травня кошовий отаман Мартин Стук повідомляв Мазепі, що запорожці з якимось ватажним отаманом ходили Дніпром на лиман і під Очаковом захопили 2 людей у полон. Після отримання відомості про це в царській грамоті, адресованій гетьману, наказувалося повідомити запорожцям про перемир'я та відписати, аби вони не чинили з турками й татарами ніяких зачіпок і жили спокійно⁷.

З донесення гетьмана до царя від 27 листопада 1699р. дізнаємося, що в цей час до Мазепа надійшов лист від перекопського каймакана турецькою мовою, який він переслав у Малоросійський приказ⁸.

Для укладення мирного договору Москва вирідила до турецької столиці свого надзвичайного посла Омеляна Українцева. В квітні 1699 р. при посередництві Мазепа до турецького султана та кримського хана були відправлені царські грамоти з повідомленням про відправлення Українцева до Константинополя. В цій справі 18 квітня до Криму поїхав гадяцький суддя Василь Велецький, а 21 квітня до Порти вирушив миргородський суддя Григорій Зарудний⁹. Після їх повернення гетьман клопався щодо царської нагороди для цих людей¹⁰. Так, 21 грудня 1699 р. гетьман писав до Петра I, нагадуючи про повернення Велецького, пересилку до Москви привезених ним листів і повідомляючи про відправлення судді до російської столиці по царську милість¹¹.

28 серпня Українцев на кораблі «Крепость» відплив від Керчі до Константинополя. До турецької столиці він наблизився 2 вересня, на берег представники Росії зійшли 6 вересня. Переговори почалися 12 вересня, 18 вересня посольство прийняв великий візир, а 8 жовтня султан. Для

супроводу російського корабля по Чорному морю з Керчі відплило 4 турецьких кораблі¹².

До Івана Мазепи інформація про переїзд послом Чорного моря надходила як з самої турецької столиці, так і з Криму. 17 вересня 1699 р. з Константинополя виїхав ніжинський купець волошин Василь Цицула, й наприкінці року гетьман повідомляв царю, що цей купець був у турецькій столиці, коли туди прибув Омелян Українцев, а наступного дня й супроводжуючий його чауш, під командою якого було два кораблі. Купець розповів також про різні подробиці прийому царського посла турками¹³. А 13 грудня 1699р. Мазепа писав Петру I, що його розвідник у Криму — батуринаський грек чув, що для супроводу царського посла в Царгород паша в Кафі виділив два кораблі. Посол уже прибув до турецької столиці, де прийнятий з великими почестями¹⁴.

Надалі гетьман продовжував зносини з кримчанами та збір інформації про стан справ у ханстві. Так, 4 січня 1700 р. Мазепа повідомляв царю, що до Батурина повернувся місцевий мешканець грек Остап (в цьому ж документі він названий Антоном). Цю людину гетьман посилав до Криму на розвідку, нібито в купецьких справах. Запис його розповіді лівобережний правитель відправляв до Малоросійського приказу. Разом з розвідником до Батурина приїхав татарин з Перекопу, який привіз листи від перекопського каймакана Бавбек салтана та Тир мурзи до Мазепи. Затримавши татарина, Мазепа направляв листи в Малоросійський приказ і просив царського указу щодо відпущення цієї особи¹⁵. А 9 березня 1700р. гетьман сповіщав Головіну, що його посланець, який відвіз до Перекопу 5 татарських невольників, привіз листа від перекопського бея, адресованого Мазепі¹⁶.

Російсько-турецькі переговори, на яких з 2 грудня 1699 р. вирішувалися основні — територіальні питання, зокрема, про долю Кизикермена та сусідніх дніпровських містечок¹⁷, привертала пильну увагу гетьмана, адже не виключався й варіант зриву перемовин і повернення до стану війни. 20 грудня 1699 р. з Москви до Константинополя був відправлений сержант Микита Жерлов з розпорядженням Українцеву щодо поступок на переговорах, зокрема, в питанні дніпровських містечок. Сержанту був наданий український супровід — батуринаський сотник Дмитро Нестеренко з 13-ма козаками. 31 січня 1700 р. Жерлов прибув до турецької столиці¹⁸.

За місяць в цидулах — додатках до листа від 27 лютого 1700р., адресованого Петру I, знаходимо згадку про цих людей. За 20 миль від Царгороду з царським послом і гетьманським сотником зустрічався місцевий грек. Він же розказав гетьману про образу Портою французького короля, що, на думку Мазепи, мало сприяти укладенню домовленостей турків з

Госією. Зауважимо, що зміст цидул дозволяє говорити, що вони призначалися комусь з наближених до царя осіб, найшвидше, Головіну¹⁹.

Відомості про можливе продовження війни спонукали гетьмана до консультацій з російською верхівкою, з метою проведення належних підготовчих заходів. Так, 29 березня 1700р. він писав Головіну, що у випадку підтвердження російським послом з Царгороду відомостей про те, що справи схиляються до війни, а не до миру, потрібно заздалегідь заручитися допомогою калмиків, зважаючи на їх високі бойові якості. Гетьман сам бачив як під час другого Чигиринського походу калмики «протягом усього дня хана кримського з усіма ордами на плечах своїх тримали, хоча їх мала була жменька». Крім цього Мазепа хотів, аби у випадку проиєдення генерального воєнного походу для вирішення різних монарших справ до нього була прислана певна «розумна й ближня особа». Про це пін вже просив царя в Преображенському. При цьому гетьман зазначав, що ніякраще з цим міг би справитися думний дворянин Микита Зотов. Як можна зрозуміти з листа, Зотов був особливо прихильний до Мазепи. Але гетьман підкреслював, що хоче бачити його при собі не через це, а через розум думного дворянина та його вправність у державних справах²⁰. Незадовго — в листі від 7 квітня 1700р. гетьман повідомляв Головіну, що князь Юрій Четвертинський, який шойно звільнився з татарського полону, наодинці говорив йому про повернення нового калги-султана від турецького султана і розголошення по Криму звістки про майбутню війну з Російською державою. Причиною цього, як пояснювала турецька сторона, була позиція московського посла, який не тільки нічим не поступався Порті, але й ставив значні вимоги. Їдучи через Білгородчину, калга обнадіював Ногайську Орду султанською милістю — ці татари мали залишатися вдома через війну з Москвою. Дякуючи боярину за інформування про переговори між росіянами та турками в Царгороді, Мазепа просив і надалі повідомляти різні новини²¹.

З наступного листа від 11 квітня 1700р. до Головіна дізнаємося про поїздку з козаками, очолюваними Нестеренком, до турецької столиці ще й гетьманського розвідника. Мазепа зазначав, що незабаром має повернутися мешканець Батурина, якого він посилав з царським сержантом і батуринаським сотником, під виглядом купця, до Царгороду. За повідомленням гетьману від Омеляна Українцева, наприкінці лютого з Царгороду мав виїхати й батуринаський сотник з товаришами²². А вже 14 квітня 1700р. в донесенні Головіну Мазепа повідомляв про повернення батурина Стефана Гречанина, який їздив до Царгороду з царським сержантом і батуринаським сотником. Гетьман одразу ж пересилав привезені ним листи від Українцева до боярина, коротко інформував про розповідь

розвідника щодо внутрішніх незгод у Османській імперії та просив Головіна повідомити про царгородські новини²³.

Згодом — 8 травня 1700р. Мазепа писав Головіну про відправлення до Москви Гречанина (Греченина) для отримання монаршої милості та для розповіді про перебування в Царгороді й тамтешні новини. В цьому ж листі гетьман писав про турка, зустрінутого запорожцями, які ходили на полювання та риболовлю, біля р. Бог. Він розповів, що в дитячому віці був узятий в полон, а тепер утік до Очакова з наміром знову прийняти православну віру. Козаки привели цього турка на Січ, звідки кошовий відправив його до гетьмана. Від цієї людини Мазепа дізнався, що турки готувалися на Чорне море та очікували двох пашів до Очакова. Місто мали ремонтувати та оберігати від ворогів. Виходець повідомив і про конфлікти всередині імперії з арабами, а також про поширення між татарами, які не хотіли миру, підбурливих розмов про наближення війни. Привезеного турка в супроводі запорожців гетьман відсилав до Москви²⁴.

30 червня 1700р. Мазепа доносив Петру I про приїзд 29 числа з Царгорода в Ніжин, а 30 в Батурин купця-грека. Від часу виїзду з Царгороду цього купця минуло два місяці. Відомості, які він виклав військовому (державному) екзактору в Ніжині, були записані і прислані до гетьмана з цим же купцем. Тут же Мазепа повідомляв і про лист з відомостями від якогось німця з Відня, котрий раніше приїжджав до боярина Бориса Петровича, якого добре знав і сам гетьман²⁵. Цього ж 30 червня 1700р. в листі до Головіна гетьман інформував про свій лист до російського монарха з відомостями, привезеними грецьким купцем з Царгороду, та про лист від німця. На відміну від попереднього, в даному документі вказано, напевно, помилково, що лист надійшов з Вільно. Послання від екзактора та німця гетьман пересилав боярину, а в доданій цидулі зазначив, що грек виїхав з Царгорода через два тижні після батуринського сотника, а до Ясс подорожував у товаристві шурина Маврокордато, який жив у молдавській столиці. Цей чоловік поінформував, що чув від Маврокордато, що вже днями має бути відомість щодо війни чи миру з Москвою²⁶. Звернемо увагу на високий рівень зв'язків купця, що дозволяло йому бути в курсі найважливіших політичних справ, адже згаданий Олександр Маврокордато був перекладачем при Порті й впливовою фігурою при султанському дворі.

За кілька днів — 3 липня 1700р. гетьман повідомляв Головіну нові відомості, привезені греками, котрі 15 травня виїхали з турецької столиці, а цього дня прибули до Батурина. Вони розповіли, що в місті достеменно відомо, що мир буде укладено, а також донесли, що чули з двору Маврокордато про дозвіл російським кораблям плавати по Білому (Мар-

муровому) морю. Ці греки розказали й про відправлення російського корабля «Крепость» з Царгороду, протириччя з турками, пов'язані з перевезенням на цьому кораблі вільновідпущених полонених, внутрішні незгоди в турецькій державі²⁷. В зв'язку з цим нагадаємо, що мирний договір було укладено 3 липня, гінців з відомостями про укладення миру російські посланці відправили з Константинополя 7 липня, а до Москви вони прибули через місяць — 8 серпня²⁸. Що ж до плавання росіян на своїх кораблях по Білому морю, то ці чутки не могли бути вірними, оскільки добре відомо про тверду позицію Туреччини щодо недопущення плавання іноземних кораблів по Чорному морю. А лише через нього й могли дістатися росіяни до Білого моря. Треба зауважити, що турки були не проти, аби російські кораблі пливли до їхніх портів на Середземному морі та до Білого моря з Архангельська, проте такий шлях був занадто далеким²⁹.

Далі розглянемо факти, пов'язані з незначними прикордонними конфліктами українців з південними сусідами в 1700 р. та необхідністю підтримання обороноздатності нижньодніпровського плацдарму. З листа під 4 січня 1700р. до Петра I дізнаємося, що запорожці зверталися до Мажучи в справі розшуку злодіїв, які таємно відігнали татарських коней під Ісрекопом. Про 4-х злодіїв, які з'явилися в його полку з 16-ма кіннями, писав гетьману й миргородський полковник. Тоді Мазепа наказав їх заарештувати, а курінному отаману з Січі дав проїжджий лист для розшуку інших злодіїв. При віднайденні таких людей гетьман мав відправити їх до Січі разом із затриманими з кіннями в Миргородському полку, а запорожці мали вчинити злодіям покарання за тамтешніми звичаями³⁰.

7 квітня 1700р. гетьман шле царю нового листа з повідомленням про приїзд до нього татарина з посланням від перекопського каймакана. Йшлося насамперед про скаргу на запорожців, які чинили вбивства, грабежі та крадіжки. Зокрема, каймакан скаржився на те, що запорожці восени вкрали 55 коней. При цьому ставилося питання — чи перебуває Низове Військо під царською «рукою» та гетьманською владою? На це Мазепа відповів, що запорожці знаходяться під царською «рукою» й гетьманським регіментом, і ще до надходження послання від каймакана він послав на Січ посланців з наказом, аби вони покарали злочинців та повернули всі покрадені речі й коней. Тут же гетьман запитував російського монарха, що має робити в тому випадку, якщо запорожці не прислухаються до цих вимог. Також в листі каймакана йшлося про зникнення 21 татарського коня в Камарицькій волості. На це Мазепа відповідав каймакану, що буде писати до царя й чекати його рішення. Самого ж присланого татарина Мазепа негайно відіслав назад, зрозумівши, що він посланий не так у справах, як з розвідувальною метою³¹.

Ще одну згадку щодо зниклих татарських коней знаходимо в листі від *31 серпня 1700р.* Петру I. В ньому Мазепа повідомляв, що з Криму повернувся гетьманський посланець Ілля Биковський, який відвозив гроші від севського воєводи Степана Нелединського-Мелецького за згаданих коней. Посланець привіз також листи від хана³².

Як з'ясувалось, проблеми з розшуком серед низових козаків винних у крадіжках та пограбуваннях татар і турків дійсно з'явилися. *30 квітня 1700р.* Мазепа писав Петру I про повернення з Січі його посланця Юрія Харевича, через якого запорожці не пересилали письмової відповіді на гетьманський лист, а лише на словах передали, що більшість людей розійшлася на рибні промисли, без яких не могли писати до Мазепа. Але козаки пообіцяли при поверненні товариства, на день Трійці, вчинити раду щодо розслідування нападу на татар на Очаківському шляху та щодо перебування козаків на Тавані³³.

Трохи згодом — у *травні 1700р.* гетьман знову інформував царя щодо цих справ. Мазепа нагадав, що послав Юрія Харевича зі своїм листом умовляти запорожців, щоб вони не виводили своєї залоги з Таванська і щоб віднайшли між собою винних, які вчинили збитки татарам. Тепер козаки прислали посланців з листом, в якому запевнили, що не збираються виводити залогу, лише забрали звідти полкові клейноди, аби обрати нового полковника, а потім відправити його на Тавань. Що ж до вбивства яничара і татарина на шляху з Очакова до Перекопа, в яких було відібрано 400 талерів та різні речі, то запорожці відповіли, що винних між собою не знайшли. Вони перекладали вину на городових промисловців. До того ж запорожці вимагали стратити піхотного полковника Якова Покотила, стверджуючи, що він провокував сварки й бійки на Тавані між російськими ратними людьми й запорожцями. Але ще по першій їх скарзі Мазепа наказав вчинити розслідування, й виявилось, що винен був запорозький полковник. Тепер гетьман ставив вимогу, щоб запорожці представили йому справжні доводи й свідчення проти Покотила. Мазепа також вимагав, аби запорожці між своїм товариством з'ясували, хто чинить збитки татарам, а не перекладали вину на городових мешканців, бо захоплені запорожцями під Перекопом коні були пригнані ними в міста, а самі грабіжники ув'язнені в Батурині³⁴.

Потрібно зазначити, що незгоди між російськими ратними людьми з сердюками та запорожцями в Таванському місті в серпні 1699 р. переросли в серйозні зіткнення³⁵. Що ж до вбивства згаданого яничара й татарина, то з приводу цього інциденту збереглися листи кримського хана, «дніпрового охоронця» Хусейна аги та «очаківського охоронця» Мухамета паші до таванського воєводи, в яких хан, ага і паша звинувачували у

смерті яничара, який повертався після продажу певних товарів з української сторони, козаків з Шингірея і Тавані. Татарський правитель, Хусейн ага і Мухамет паша вимагали віднайти й прислати до них все пограбоване, а також грабіжників, або покарати їх самим, погрожуючи охолодженням дружніх відносин³⁶.

Згідно з російсько-турецьким мирним договором, укладеним в Константинополі, захоплені в 1695 р. росіянами й українцями турецькі міста-фортеці в пониззі Дніпра мали бути зруйновані протягом 30 днів, а територія, де вони знаходилися, повернута під турецьку владу. При цьому в договорі зазначалось, що царські війська мали покинути міста з усім озброєнням та припасами без перешкод з боку підданих імперії³⁷. І хоча справа не вирішилася так швидко, в 1701 р. містечка були розорені³⁸. У пропонуванних листах йдеться про відправлення на пониззя Дніпра російських та українських військ, які повинні були забезпечити обороздатність плацдарму, а також займатися перевезенням з Кизикермені й Тавані різних припасів та зруйнуванням укріплень Мустріткермена та Сагінкермена.

Так, *11 червня 1700р.* Мазепа писав Головіну, що за його коротким повідомленням готує військо для відправлення до Тавані й Кизикермена³⁹. А листом від *4 липня 1700р.* гетьман повідомляв Головіну, що військо для відправлення на Тавань готове⁴⁰. Наступного дня — *5 липня* про це ж писав до царя, згадуючи, що воно направляється для оборони Тавані і Кизикермена. За царським указом туди ж мали йти російські війська під проводом князя Івана Кольцова-Масальського з ратними людьми Севського і Белгородського розрядів. Щодо українських військ, то за монаршим розпорядженням мало виступити певне число кінноти й піхоти. В зв'язку з цим Мазепа зауважував, що у Війську Запорозькому немає поділу на кінноту та піхоту. Піхотні полки були лише серед охотницьких частин, а люди городових полків завжди виступали на службу на конях, а бій вели за потребою — чи в кінному, чи в пішому порядку.

Далі гетьман запитував щодо точного терміну виступу та висловлювався щодо шляху походу. За царською грамотою війська мали збиратися в Охтирці. Однак Мазепа зазначав, що раніше так не робили, бо Охтирка знаходиться далеко від малоросійських полків, а злучалися під Переволочною чи Орлом, звідки до Кизикермена і Тавані проходив прямий шлях. Тому й тепер гетьман пропонував відправити українські полки до Переволочної. Наприкінці Мазепа запевняв царя в своїй готовності дати неприятелю належну відсіч при його нападі на Кизикермен, Тавань та інші російські та українські міста⁴¹.

З листа від 10 липня 1700р. до Петра I дізнаємося про привезення до Батурина царським посланцем, піддячим Малоросійського приказу Андрієм Нікітіним грамоти та річних грошей запорожцям, які несли службу на Тавані, — 1250 рублів. Незабаром Мазепа мав відправити гроші на Тавань та писати туди до запорожців, умовляючи їх нікуди не розходитися, а залишатися в повному складі, числом у 500 осіб. Але крім грошей запорозька залога потребувала забезпечення хлібом. І оскільки козаки вже зверталися до гетьмана з цього питання та, як він передбачав, звернуться знову при прийнятті грошей, Мазепа запитував царя про те, звідки мають бути надані ці припаси. При цьому він зазначав, що запаси, які були прислані з Києва в Переволочну, вже витрачені. Їх видавали козакам на Січі, в Тавані та на стрілецький полк Стрекалова⁴².

31 липня 1700р. в листі до Петра I гетьман знову повертався до питання відрядження українського війська до Тавані. Він писав, що 29 липня отримав царську грамоту з розпорядженням про виступ. Українські сили мали прибути до Переволочної чи Орла 1 серпня. Мазепа одразу віддав необхідний наказ, але через затримку грамоти війська не встигали прибути на призначене місце. Проте гетьман розраховував, що вони все ж прибудуть не пізніше від російських військ, очолюваних воєводою Андрієм Мосальським⁴³. Так воно й сталося. Більше того, українці були вимушені тривалий час очікувати росіян, що негативно відбилося на стані їхнього війська й створило поважні труднощі для виконання поставлених перед ним завдань. Так, 1 листопада 1700р. Мазепа писав царю, що шеститисячне військо гетьманського регіменту прибуло під Переволочну 7 серпня. Там воно стояло вже 12 тижнів, а російське військо на чолі з генералом Іваном Кольцовим-Масальським так і не прийшло. Такий тривалий період очікування був згубним для українців. Вони витратили всі продовольчі припаси, хворіли, живучи під відкритим небом. Від холодів та нестачі кормів померло біля 1 тис. коней. Мазепа вже мав намір перемінити цих людей, але його зупиняло те, що на це теж треба було багато часу. Гетьман зазначав, що до цих пір вказані справи на Тавані та в Кизикермені могли би вже бути здійснені. Тепер же, з наближенням зими, буде важко перевозити Дніпром військові та продовольчі припаси з Тавані та Кизикермена до Запорозької Січі через те, що незабаром очікувалися морози, від яких на Дніпрі мала з'явитися крига, що зробить неможливим судноплавство. Все це мало призвести до великих труднощів та затягування у виконанні царського указу⁴⁴.

Та все ж українцям довелося тривалий час очікувати Кольцова-Масальського з його силами. Про прибуття російських військ та подальші заходи Мазепа дізнаємося з гетьманського листа від 20 листопада

1700р. до Петра I. У цьому посланні лівобережний правитель нагадував царю, що за його указом шеститисячне українське військо мало йти до Тавані та Кизикермена, аби перевезти звідти половину військових і продовольчих припасів до Запорозької Січі, а також для розорення Мустріккермена та Сагінкермена. Тепер же до гетьмана надійшло повідомлення від наказного лубенського полковника, який очолював українців, що після приходу російської кінноти та піхоти й переправи їх через Дніпро обидва війська вирушили до Тавані й Кизикермена. За царським наказом гетьман відправив на Січ розпорядження виділити особливе місце для припасів, які мали бути туди привезені, а також забезпечити їм належне зберігання⁴⁵.

Лист Мазепа до Петра I від 9 жовтня 1700р. повертає нас до питання про забезпечення Низового Війська царським жалуванням. У ньому гетьман повідомляв російському монарху, що запорожці відрядили до Москви 80 посланців по річне жалування. Мазепа пропустив їх без затримки і, за клопотанням Низового Війська, просив Петра I надати це жалування⁴⁶. Відомо, що поїздка була успішною, і за царським указом від 2 грудня жалування було велено відправити запорожцям⁴⁷.

У 1700 р. Російська держава в союзі з саксонським курфюрстом Августом II та Данією розпочала війну проти Швеції, прагнучи заволодіти виходом до Балтійського моря. Спочатку в лютому у війну на території Лівонії вступив курфюрст, розпочавши облогу Риги, а в березні воєнні дії проти союзника Швеції герцогства Гольштейн-Готторпу розпочала Данія. Та вже в серпні остання була вимушена піти на підписання Травентальського миру, після чого й Август II був змушений відійти від Риги⁴⁸. Росія ж розпочала війну лише 9 серпня — наступного дня після отримання звістки про укладення миру з турками⁴⁹.

У своєму бажанні вести самостійну торгівлю по «західному» морю Петро I, за словами авторитетного російського історика Є. Анісімова, «явно випереджав реальні можливості й потреби своєї країни». Адже шведи не перешкождали російській торгівлі через захоплену ними територію Східної Прибалтики. До того ж, головним напрямом російської зовнішньої торгівлі був архангельський, що вповні задовольняло її потреби. Однак цар взяв за приклад Голландію та Англію, маючи на меті отримання значних прибутків⁵⁰.

Питань, пов'язаних із Великою Північною війною, гетьман торкається 30 березня 1700р. в листі до Головіна, повідомляючи про пересилку двох листів від стародубського полковника з новинами з-під Риги⁵¹.

Незабаром постало питання про відправлення українських козаків до театру воєнних дій. 20 квітня в листі до Мазепа Головін писав про на-

каз царя негайно з'єднати козаків Палія з силами гетьманського регіменту і відіслати з наказним командиром до Риги. Загальна чисельність цих сил мала сягати 3 тис. осіб. Головін зазначав, що король вже неодноразово звертався до Петра I з проханням про надіслання до нього допомоги військами, хоча би й під виглядом найму. На думку російського історика В. Королюка, в даному випадку йшлося не стільки про дійсну воєнну допомогу, як про міжнародну демонстрацію підтримки Росією Августа II⁵².

Наступного місяця — в *травні 1700р.* Мазепа висловлював готовність відправити за царським указом куди потрібно 3 охотницькі піхотні полки з Правобережжя. Він писав, що в цей час під його регіментом було 4 сердюцьких полки, з яких 1 був на Тавані, а 3 перебували в Чигирині. Однак зазначав, що ці полки дуже потрібні у випадку війни з турками, окреслюючи коло найважливіших функцій, виконання яких було притаманне сердюцьким частинам під час воєнних походів: вони завжди знаходилися при військовій артилерії, допомагали їй транспортувати, а також охороняли. Піхотинці відважно поводити себе в наступі та ушанцях. До того ж, за словами гетьмана, це були «вірні та надійні» люди. І саме тому колишні правителі утримували їх для придушення внутрішніх заворушень. Прикметно, що Мазепа одразу ж клопотався про забезпечення цих частин. У випадку відправлення сердюцьких полків на царську службу він радив не названому адресату одразу заплатити людям по 3 рублі, потім дати ще певну суму на місці служби, зобов'язувався сам надати їм хлібні запаси на місяць на час переходу. Гетьман зазначав, що крім сердюцьких полків він міг відпустити й компанійців, якби не було війни з турками. Мазепа також пропонував наймати українських козаків на війну, пригадавши, як за Яна III Собеського з Запорожжя і міст багато козаків ходило до короля на службу як у Віденський похід, так і на інші воєнні заходи.

Відповідаючи на прохання дати пораду стосовно Ліфляндської війни, гетьман зауважив, що не знає «фундаменту» цієї війни: чи вона почата польським королем зі згодою з російською стороною, чи ні. Та при цьому Мазепа нагадав про попередню зустріч з адресатом у Москві, коли говорив, що такого придатного часу для «повернення свого» потрібно довго чекати, що підтверджував і зараз⁵³. Про те, що лівобережний правитель спонукав Москву до цієї війни, відомо і з докладних статей Головіна царю від 25 лютого 1700 р. У них Головін зазначав, що перед від'їздом 24 лютого з російської столиці гетьман говорив про поляків, а також, що він «нас нудить на шведа», проте радив зачекати, як вирішиться справа з турками⁵⁴.

Очевидно, що саме у зв'язку з Великою Північною війною Мазепа, на вимогу боярина, переслав йому опис шляху від Стародуба до Риги, про що ми дізнаємося з гетьманського листа від *11 червня 1700р.* до Головіна. За словами лівобережного правителя, він довідався про цей шлях від знаючих і надійних людей. В цьому ж посланні йдеться про те, що за повідомленням боярина Мазепа готував військо свого регіменту до відправлення в Ліфляндію. Однак гетьман зазначив, що боярин не написав, які війська мають бути туди послані — сердюки з компанійцями чи виборні козаки з городових полків. При цьому він назвав чисельність людей в охотницьких частинах, котрі можуть бути відправлені, — понад 3 тис. осіб. Мазепа висловив пропозицію, щоб у випадку звернення Палія до Батурина з запитанням про відправлення його полчан в Ліфляндію порадити йому об'єднати своїх людей з людьми гетьманського регіменту⁵⁵. За свідченням Самійла Величка, описи сухопутного та водного трактів зі Стародуба й Чернігова до Кролевця Пруського (Кенігсберга) та Риги були складені за гетьманським наказом у Генеральній військовій канцелярії в лютому 1700 р., за розповідями стародубських та чернігівських купців⁵⁶.

Того ж *11 червня 1700р.* гетьман відправив до Головіна ще одного листа. У ньому він клопотався щодо царського указу про те, яке військо, охотницьке чи городове, має бути спрямоване до кордонів Ліфляндії, а також про те, яким воно має бути чисельно, хто має його очолити — чи він сам, чи хто інший. При цьому Мазепа зазначив, що всі охотницькі полки забезпечені одягом і з ними не соромно показатися за кордоном. Натомість городове військо не все мало пристойне вбрання, а в більшості було одягнуте в сермяги⁵⁷. Така різниця пояснювалася тим, що охотницькі полки отримували готовий одяг, матеріал для пошиття або гроші на його придбання. Найголовніше — цьому питанню приділялася увага центральної влади. Натомість городові козаки мали самі дбати про своє вбрання⁵⁸.

3 липня 1700р. в листі Головіна Мазепа повторно запитував про шлях, яким українські війська мали йти в Ліфляндію, та висловив занепокоєння з приводу недоброзичливості Сапігів, які могли через збитки від переходів військ розпочати війну. Гетьман також інформував, що наказав військам, які готувалися в Ліфляндію, взяти хлібні запаси на 3 місяці, а до Палія таємно відправив посланця стосовно з'єднання сил і спільного походу. При цьому Мазепа зазначив, що існує трудність в забезпеченні людей Палія, які й на тиждень не беруть з собою припасів, бо не мають де взяти. Тут же лівобережний правитель доповідав боярину, що від торго-

вих людей, які приїжджали з Литви, було принесено новини про відступ саксонських військ під тиском шведів з-під Риги⁵⁹.

Наступного дня — 4 липня 1700р. Мазепа знову писав до Головіна у справі відправлення військ в Лівонію. Доповідаючи про їх готовність, він зазначав, що оскільки ці сили мали йти як королівські найманці, при них не було нікого з полковників і старшини, а лише наказні командири, втім такі, котрі добре знали воєнну справу. Надалі гетьман просив визначити точний термін виступу і зауважував, що так як українці мали йти через територію Литви, а Річ Посполита не підтримувала війни, то існувала небезпека збройного виступу литовської шляхти проти цього війська, яке неминує буде чинити на своєму шляху збитки. У зв'язку з цим Мазепа клопотався, аби при українцях був королівський супроводжуючий, або вони мали королівський «пашпорт», щоб всі знали про те, що ці війська найняті на службу королем, і не чинили опору їх переходу. Тут же гетьман застерігав, що потрібно пильно спостерігати за Річчю Посполитою, яка є ворогом Російської держави, ознаки чого можна бачити не лише всередині цієї країни, але вони виявилися і в Царгороді. Що ж до Палія, який був призваний на королівську службу в Лівонію, то він ще не повідомив про те, чи відправить туди своїх людей, а якщо відправить, то в якій кількості. Щоб з'ясувати це питання, Мазепа відіслав до полковника свою людину. Він пропонував з'єднати сили, які мали йти в Лівонію⁶⁰.

Надалі лівобережний правитель мусив утримувати війська в готовності, очікуючи указу про виступ. 22 липня 1700р. Мазепа доносив Головіну, що українці готові до походу в Лівонію, але він наказав людям чекати указу в своїх помешканнях, аби не витратити даремно припасів. На запит Головіна щодо платні козакам, які будуть йти в похід, гетьман відповідав, що достатньо дати на рядового по 2 рублі, а старшині дещо більше. Платню рекомендував роздавати вже за кордоном, бо коли видавати в Україні, то, по-перше, прийде більше вказаного числа козаків, до яких додадуться й селяни. І навіть ті, кому платня не дістанеться, будуть «волочитися» за військом, сподіваючись на майбутні заробітки. По-друге, знайдеться багато й таких козаків, які, взявши платню, будуть ухилитися від походу, ховаючись по своїх домівках, або деінде. На запит Головіна, чи є такий шлях до Лівонії, щоб козаки щонайменше йшли литовськими землями, Мазепа аргументовано відповів, що немає. Висловив гетьман свою думку й щодо затягування миру з Портою. За припущенням Головіна, це діялося через «факцію» англійського та голландського резидентів. Але лівобережний правитель зазначив, що коли б це було так, то в Царгороді затримали б лише російського посла, але до цих пір нікого з

послів з Царгорода не відпускали. Гетьман схилився до того, що було висловлено в листі мультянського господаря, — це чинить турецька верхівка через бунти. Що ж до з'єднання військ з Палієм, то щодо реалізації цієї справи виникли сумніви через можливе загострення взаємин полковника з поляками⁶¹.

Пізніше — 27 липня Головін направив Мазепі розпорядження, виходячи з результатів російсько-саксонських переговорів, щодо відміни рішення про спрямування українських військ в Лівонію. На цей час Росія вже могла сама надати допомогу королю. Але за кілька днів, під впливом Августа II, це розпорядження було змінено. Мазепі доручалося негайно організувати відправлення військ через Смоленськ у Лівонію. Про це Головін писав гетьману 2 серпня⁶².

Реакція Мазепи відома з його листа до боярина від 20 серпня 1700р. Гетьман доносив Головіну, що розпущене за царським указом піхотне гетьманського регіменту, яке було призначене для походу під Ригу, тепер знову спішно збиралося. Частина його вже пішла до Стародуба й далі, а інша поспішала за нею. В похід було відправлено «дванадцятотисячне» військо. На розпорядження щодо походу найбільш придатним шляхом гетьман зазначав, що такий проходив через Литву, де затримка могла виникнути лише через конфлікти з місцевою шляхтою. Коментуючи царський указ щодо свого місцезнаходження, Мазепа зазначив, що йому краще служити при царі, бо при гетьмані військо буде більш дисциплінованим та краще нести службу, однак залишав це питання на монарший розсуд⁶³.

Наступні листи свідчать, що спочатку вирушило трьохтисячне піхотне на чолі з полтавським полковником і лише потім виступив племінник гетьмана полковник Іван Обидовський. Про таку послідовність писав ще історик Д. Бантиш-Каменський⁶⁴.

22 серпня 1700р. в листі до не вказаного адресата Мазепа ставив питання про те, з ким він мав листуватися в державних справах, якщо залишиться в Україні через потребу пильнувати за сусідами-поляками — «неістинними приятелями», що наближалися до Києва, і як вирішувати справи, котрі конче потребують монаршого указу. Також гетьман інформував про склад і чисельність відправлених у Лівонію військ. Трьохтисячне українське військо на чолі з полтавським полковником вирушило шляхом через Смоленськ під Ригу. До його складу увійшло 400 козаків Полтавського полку, 1600 козаків Ніжинського полку, 500 козаків Прилуцького полку, 500 козаків Стародубського полку. Відрядженими частинами полків, крім Полтавського, командували наказні полковники. Незабаром в Лівонію мала вирушити й друга частина війська. При цьому

Мазепа клопотався щодо царського указу з приводу свого місцезнаходження. Він міг або залишатися в Україні, або виступити в похід на чолі основної частини війська⁶⁵.

Відомим є ще одне послання гетьмана, уже до царя, в якому він доповідав про відправлення військ на північний театр воєнних дій. 28 серпня 1700 р. Мазепа писав Петру I, що отримав грамоту від 20 серпня з наказом, аби, згідно з попередніми розпорядженнями, українські війська були послані частково на з'єднання з царськими військами в Лівонії, а частково під Ригу на допомогу королю. Гетьман зазначав, що перша частина вирушила до Лівонії 23 серпня без гармат та інших приналежностей, оскільки було наказано поспішати. А після отримання указу щодо другої частини війська він негайно розіслав по полкам універсали, і вона вже зібрана, оскільки перебувала наготові до походу. На той час Мазепа вже розпорядився, аби військо йшло лише до кордону, бо потрібно було уточнити місце прибуття. Протиріччя виникло через те, що Головін передавав царський указ про похід до Лівонії для з'єднання з царськими військами, а в останній грамоті говорилося про похід до Новгороду, куди потрібно було йти іншим шляхом⁶⁶.

Ще до надходження гетьманського листа в іншій царській грамоті від 27 серпня містилося розпорядження направити українців до Новгороду⁶⁷. І вже 7 вересня 1700 р. в листі до Петра I Мазепа доносив, що друга частина українського війська на чолі з ніжинським полковником Іваном Обидовським, призначеним наказним гетьманом, вирушила до цього міста, отримавши наказ поспішати на призначений термін⁶⁸.

За різними даними, тоді в похід виступило 11,5-13,5 тис. осіб. Так, російський історик М. Устрялов опублікував реєстр гетьманського листа до Головіна, датованого вереснем, в якому зазначено, що було відправлено з ніжинським полковником 3 тис. осіб, з чернігівським — 4 тис., з київським — 1 тис., з полтавським — 2 тис., а також 1 тис. козаків Миргородського полку та 500 Прилуцького полку⁶⁹. А за даними Д. Бантиш-Камєнського, Обидовський очолював військо, до якого входило по 4 тис. козаків Ніжинського і Чернігівського полків, по 1 тис. Київського, Стародубського та Миргородського, 500 козаків Прилуцького полку та 4 охотницьких полки чисельністю в 2 тис. осіб⁷⁰.

Того ж 7 вересня 1700 р. Мазепа звертався до Головіна з проханням заступництва за свого племінника Обидовського, особливо в разі можливої затримки очолюваного останнім війська через великі відстані та природні перешкоди⁷¹.

Ще два листа гетьмана до російського боярина торкаються битви між російським та шведським військами під Нарвою, яка відбулася

19 листопада. Тоді російські сили, котрі налічували, за різними даними, 32-39 тис. осіб і 145 гармат, зазнали нищівної поразки від шведського війська чисельністю 10,5 тис. осіб з 37 гарматами⁷². Є дані, що українські козаки, які були відправлені з полтавським полковником, а також слобідські козаки разом з російськими військами брали участь в облозі Нарви, а також у боях зі шведами до основної битви і при відступі від цього міста⁷³.

В листі від 14 грудня 1700 р. до Головіна Мазепа зазначав, що отримав повідомлення від боярина про поразку під Ругодевім (Нарвою). Гетьман висловив свій жаль та сподівання на успішне завершення війни. Відповідаючи на царський указ про утримання війська в готовності, гетьман зазначив, що як раніше, так і тепер, розпоряджався щодо цього. Мазепа очікував указу про час виступу і кінцеву мету походу. Він не мав належних відомостей щодо ходу політичних подій, бо нікого не міг послати в польську сторону. Таких людей там сприймали як шпигунів. Не забув гетьман знову потурбуватися про свого племінника. В листі до боярина він зазначив, що писав до Обидовського, аби той старанно ніс службу, щоб люди, які знаходилися під його командуванням, не покидали війська⁷⁴.

За два тижні — 31 грудня 1700 р. лівобережний правитель відповідав на послання Головіна, в якому було зазначено, щоб він не йняв віри словам, а для отримання правдивих відомостей прислав розумну та надійну людину до Москви. Мазепа писав про людські перекази та про неоптійність фортуни у військових справах, де вона міняється миттєво. І для підкріплення цих слів навів два історичні приклади, які стосувалися війни Польщі з Швецією та Туреччини з Австрією. В цьому ж листі гетьман знову відмітив, що виконав царський наказ і написав Обидовському, аби він добре ніс службу і слідкував за тим, щоб козаки таємно не тікали додому⁷⁵.

Що ж до військ, очолюваних Обидовським, то вони знаходилися на шляху з Пскова до Нарви, коли отримали звістку про поразку росіян. Надалі — 28 листопада цар наказав розмістити сили, очолювані Обидовським, у Пскові, Гдові та Печерському монастирі з метою прикриття відступу й зосередження своїх військ, здійснення нападів на противника й розвідувальної діяльності. 4 грудня командиром псковських військ було призначено Бориса Шереметєва, а 5 грудня Петро I видав указ, за яким командир російських і українських військ в районі Пскова Шереметєв повинен був використовувати кінноту для несення охоронної служби на прикордонні й нанесення шкоди шведам у віддалених місцях. І вже до кінця року українські козаки проявили себе у ряді воєнних опе-

рацій⁷⁶. За спостереженням вітчизняного історика О. Сокирка, вперше наказний гетьман, яким на той час був Обидовський, підпорядковувався не царю, а нижчому російському воєначальнику⁷⁷.

¹ Докладніше див.: Богословский М. М. Петр I. Материалы для биографии. — Л., 1946. — Т. 3. — С. 336-461.

²РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1699. — Спр. 14. — Арк. 1-8.

³Материалы для истории Запорожья // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1879. — Т. 11. — С. 494-495.

⁴Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 801-802.

⁵Там само. — С. 796-799.

⁶РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1699. — Спр. 41. — Арк. 1-9.

⁷Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 799.

⁸РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1699. — Спр. 29. — Арк. 1-6.

⁹Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 3: Путешествие и разрыв с Швецией. — СПб., 1858. — С. 505; Эварницкий Д. И., Источники для истории... — С. 808; Богословский М. М. Указ. соч. — Л., 1948. — Т. 4. — С. 51.

¹⁰Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 811—813, 818-819, 838.

¹¹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1699. — Спр. 1. — Арк. 43-45. В листі зазначено, очевидно, помилково, що В. Велецький поїхав до хана наприкінці травня, що суперечить даним інших документів.

¹²Устрялов Н. Указ. соч. — Т. 3. — С. 515-517; Богословский М. М. Указ. соч. — Т. 4. — С. 105; Т. 5. — С. 5-Ю, 23-45.

¹³Устрялов Н. Указ. соч. — Т. 3. — С. 521.

¹⁴РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1699. — Спр. 34. — Арк. 1-4.

¹⁵Там само. — Оп. 1. 1700. — Спр. 5. — Арк. 2-6.

¹⁶Там само. — Спр. 6. — Арк. 1-3 зв.

¹⁷Богословский М. М. Указ. соч. — Т. 5. — С. 118-128.

¹⁸Там само. — Т. 4. — С. 165-166, 355, 388; Т. 5. — С. 124-125, 248, 271.

¹⁹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 5. — Арк. 43-44 зв.

²⁰Там само. — Спр. 6. — Арк. 5-7 зв. У зв'язку з цим нашу увагу привернули дані про листи М. Зотова до Мазепи, в яких він клопотався і дякував гетьману за увагу до його сина, котрий був відправлений на навчання до Києва (Див.: Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2 вып. — Вып. 1. 1687-1705 гг. — СПб., 2007. — С. 16-17, 19, 22, 34).

²¹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. — 1700. — Спр. 6. — Арк. 19-24 зв.

²²Там само. — Арк. 108-109 зв.

²³Там само. — Арк. 25-26 зв.

²⁴Там само. — Арк. 28-35.

²⁵Там само. — Спр. 5. — Арк. 148-149 зв. Очевидно, в листі йдеться про Адама Стілли-Швейковського, який був перекладачем при цесарському дворі й одночасно таємним російським агентом.

²⁶РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 50-51 зв.

²⁷Там само. — Арк. 54-58 зв.

²⁸Богословский М. М. Указ. соч. — Т. 5. — С. 248-250.

²⁹Там само. — С. 149-153, 157-158.

³⁰РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 5. — Арк. 2-6.

³¹Там само. — Арк. 77-80.

³²Там само. — Арк. 177-178 зв.

³³Там само. — Арк. 88-89 зв.

³⁴Там само. — Арк. 99-100.

³⁵Материалы процедив.: Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 819-828, 838, 843-845; Яворницкий Д. И. История запорожских казаков. — Київ, 1991. — Т. 3. — С. 210-213.

³⁶Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 877-879.

³⁷Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Т. 4. — С. 67-68.

³⁸Яворницкий Д. И. Назв. праця. — Т. 3. — С. 223-224.

³⁹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 36-41 зв.

⁴⁰Там само. — Арк. 59-62.

⁴¹Там само. — Спр. 5. — Арк. 156-159.

⁴²Там само. — Арк. 163-164 зв.

⁴³Там само. — Арк. 175-176.

⁴⁴Там само. — Арк. 248-250 зв.

⁴⁵Там само. — Арк. 251-254 зв.

⁴⁶Там само. — Арк. 221-222 зв.

⁴⁷Поіменний розпис козаків, які їхали до Москви, матеріали щодо їх прийому в російській столиці, відправлення в Україну та різні документи з приводу видачі жалування див.: Эварницкий Д. И. Источники для истории... — С. 889-896. Розпис жалування див.: Яворницкий Д. И. Назв. праця. — Київ, 1990. — Т. 1. — С. 434-435.

⁴⁸Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697-1710 гг.). — Ленинград, 1986. — С. 82-86; Gierowski J. A. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648-1763). — Kraków, 2001. — S. 243-244.

⁴⁹Богословский М. М. Указ. соч. — Т. 4. — С. 446-447.

⁵⁰Анисимов Е. Петр Великий // Царь Петр и король Карл. Два правителя и их народы. — М., 1999. — С. 17.

⁵¹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 10-14.

⁵²Королюк В. Д. Речь Посполитая и начало Северной войны. // Ученые записки Института славяноведения. — М., 1952. — Т. 5. — С. 277.

⁵³РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 93-95 зв.

⁵⁴Устрялов Н. Указ. соч. — Т. 3. — С. 451; Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1887. — Т. 1. — С. 340-341.

⁵⁵РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 36-41 зв.

⁵⁶Величко С. В. Літопис. — Т. 2. — К., 1991. — С. 600-602.

⁵⁷РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 44-45 зв.

⁵⁸Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 480-482; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — С. 101, 104, 122-126; Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. — К., 2006. — С. 202-223.

⁵⁹РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 54-58 зв.

⁶⁰Там само. — Арк. 59-62.

⁶¹Там само. — Арк. 110-113 зв.

⁶²Королюк В. Д. Указ. соч. — С. 278.

⁶³РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 77-82 зв.

- ⁶⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — С. 355.
- ⁶⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 86-37 зв.
- ⁶⁶ Гуляй А., Мицик Ю. Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2003. — № 1. — С. 63-64.
- ⁶⁷ Там само. — С. 64.
- ⁶⁸ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 5. — Арк. 209-210.
- ⁶⁹ Устрялов Н. Указ. соч. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 156.
- ⁷⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. Указ. соч. — С. 564.
- ⁷¹ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 88-89 зв.
- ⁷² Палли Х. Э. Между двумя боями за Нарву. Эстония в первые годы Северной войны 1701-1704. — Таллин, 1966. — С. 113-116; Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 50; История Северной войны. 1700-1721. — М., 1987. — С. 46, 49; Карлсон О. Карл XII. — Трелеборг, 2002. — С. 22, 24; Englund P. Połtawa. — Gdańsk, 2003. — S. 27; Беспалов А. Сподвижники Карла XII. — М., 2003. — С. 79.
- ⁷³ Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С. 163; Желябужский И. Дневные записки // Рождение империи. — М., 1997. — С. 326; Борисенко В. И. Курс української історії: з найдавніших часів до XX століття. — К., 1998. — С. 279; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. — М., 2006. — С. 90.
- ⁷⁴ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 98-101 зв. В копії листа помилково передана дата отримання Мазепою листа від Головіна — 1 листопада, адже битва відбулася 19 числа.
- ⁷⁵ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. 1700. — Спр. 6. — Арк. 104-107.
- ⁷⁶ Устрялов Н. Указ. соч. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 11-12; Письма и бумаги императора Петра Великого. — С. 415-417; Балашова Ю. П. Из истории Великой Северной войны (начало Малой войны — зима 1700-1701 года) // Московский областной педагогический институт им. Н. К. Крупской. Ученые записки. — Т. LXXIV, 1958. — Труды кафедры истории СССР. — Вып. 5. — С. 186-189, 199-200, 202-204, 219; Палли Х. Э. Указ. соч. — С. 123; Літопис Самовидця. — С. 164; Борисенко В. Й. Зазн. праця. — С. 279; Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700-1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Наук. зб. — К., 1999. — С. 104-110; Сокирко О. Назв. праця. — С. 249-251; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007. — С. 145.
- ⁷⁷ Сокирко О. Назв. праця. — С. 101.

Микола Петров

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ XV-XVIII СТ. — ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Вивчення історії Кам'янця-Подільського XV-XVIII ст. базується на джерельній основі різних типів. Найбільш вагому роль у ній відіграють писемні джерела. Виходячи з їх родово-щідових принципів, зауважимо, що особливу цінність становлять джерела особового походження, зокрема, записки іноземців. До числа останніх підносяться щоденники, мемуари, хроніки, літописи, літературно-публіцистичні твори, преса, листи, карти тощо. В них автори викладали різноманітні свідчення про життя місцевого населення, зокрема, Кам'янець-Іодільського — одного з найвідоміших тогочасних українських міст, яке виникло на рубежі XII—XIII ст.¹

Писемні джерела засвідчують, що до початку 30-х рр. XV ст. Кам'янець виступав головним містом Подільського князівства у складі Великого князівства Литовського, а з 1434 і до 1672 рр. — центром однойменного воеводства, кам'янецького староства й повіту під владою Польщі, і 1672 по 1699 рр. Кам'янець слугував столицею кам'янецького ейялету у складі Османської імперії. З 1699 р. місто знову потрапило до володінь Польщі й перебувало під її зверхністю до 1793 р. Як важливий адміністративний осередок, оборонний форпост, центр ремесел, внутрішньої і зовнішньої торгівлі, культури та релігійного життя України, місто неодноразово привертало до себе увагу іноземців, котрі залишили про нього різноманітні свідчення. В різний час до записок іноземців зверталися такі дослідники, як: Ю. Сіцинський², В. Сочинський³, Ф. Кірик⁴, П. Борек⁵, І. Сварник⁶, Д. Наливайко⁷, Д. Колодзейчик⁸, Ю. Мицик⁹, О. Дячко¹⁰, (). Калашников¹¹, Н. Щавелева¹² та ін. Однак до сьогодні порушена нами ісма не знайшла належного висвітлення в історіографії.

Серед мандрівників, політичних, військових, релігійних і культурних діячів, яким судилося відвідати Кам'янець протягом XV—XVIII ст., доречно назвати: посла Франції, Англії і Бургундії Жільбера де-Лянуа (1386-1462); польських хроністів Яна Длугоша (XV ст.), Мартина Кромера та Мацея Стрийковського (XVI ст.); французького дослідника і археолога Блез де Віженера, італійців Джованно Ботеро та Алессандро Гваппіні (70-ті рр. XVI ст.); посла австрійського цісаря Рудольфа II до українських козаків Еріха Лясоту (кінець XVI ст.); московського мандрівника